

## **WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF STATE FINANCIAL CONTROL BASED ON TAXPAYER SEGMENTATION AND RISK ANALYSIS SYSTEMS**

**Axmedov Kamron**

**Abstract:** This thesis examines the role of taxpayer segmentation and risk-analysis mechanisms in enhancing the efficiency of state financial control, with a particular focus on tax administration. The study substantiates the need to shift from comprehensive control methods to a targeted approach that concentrates administrative resources on high-risk entities. The research includes a comparative analysis of practices recommended by international organizations (OECD, ISORA) and the experiences of advanced tax jurisdictions (IRS, SARS), juxtaposed with the regulatory framework and implementation of the risk management system in the Republic of Uzbekistan. Based on the findings, the thesis proposes priority directions for modernization, including the adoption of artificial intelligence and machine learning technologies, the development of differentiated control strategies per taxpayer segment, and the enhancement of inter-agency data integration.

**Key words:** State financial control, tax control, risk analysis, taxpayer segmentation, tax administration, artificial intelligence, budget stability, shadow economy.

### **SOLIQ TO‘LOVCHILARNI SEGMENTLASH VA RISK-TAHLIL TIZIMI ASOSIDA DAVLAT MOLİYAVIY NAZORATI SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI**

**Annotatsiya:** Mazkur tezisdavlat moliyaviy nazorati tizimining ajralmas qismi bo‘lgan soliq nazorati samaradorligini oshirishda soliq to‘lovchilarni segmentlash va risk-tahlil mexanizmlarining ahamiyati yoritilgan. Ishda an’anaviy yoppasiga nazorat usullaridan voz kechib, resurslarni yuqori soliq xavfiga ega subyektlarga yo‘naltirish

zarurati ilmiy asoslab berilgan. Xalqaro tashkilotlar (OECD, ISORA) tadqiqotlari hamda ilg'or xorijiy soliq ma'muriyatlari (IRS, SARS) tajribasi tahlil qilinib, O'zbekiston Respublikasida joriy etilgan soliq xavfini boshqarish tizimi va uning normativ-huquqiy asoslari<sup>1</sup> qiyosiy o'rganilgan. Tahlillar natijasida milliy tizimni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari, jumladan, sun'iy intellekt va mashinaviy o'qitish texnologiyalarini joriy etish, segmentlar kesimida differensial nazorat strategiyalarini ishlab chiqish va idoralararo ma'lumotlar integratsiyasini kuchaytirish kabi amaliy takliflar ilgari surilgan.

**Kalit so'zlar:** Davlat moliyaviy nazorati, soliq nazorati, risk-tahlil, soliq to'lovchilarni segmentlash, soliq ma'murchiligi, sun'iy intellekt, budjet barqarorligi, yashirin iqtisodiyot.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida soliq nazoratining asosiy vazifasi soliq qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlash, budjet daromadlarining to'liq va o'z vaqtida shakllanishiga erishishdan iborat. An'anaviy yondashuvda soliq organlari barcha soliq to'lovchilarni bir xil mezonlar asosida tekshirishga intilgan bo'lsa, bu resurslarning samarasiz sarflanishiga va qonunga itoatkor tadbirkorlarning ortiqcha nazorat yukiga duch kelishiga olib kelgan<sup>2</sup>. Bugungi kunda ilg'or soliq ma'murchiliklari tomonidan qo'llanilayotgan risk-tahlilga asoslangan segmentlash yondashuvi esa cheklangan insoniy va moliyaviy resurslarni yuqori xavfga ega soliq to'lovchilarga yo'naltirish imkonini bermoqda. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ma'lumotlariga ko'ra, soliq ma'murchiliklarining 85 foizi bugungi kunda rasmiy risklarni boshqarish strategiyasiga ega bo'lib, ularning deyarli barchasi asosiy risklarni aniqlash, baholash va ustuvorlashtirishga qaratilgan maxsus yondashuvlardan foydalanadi<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://Lex.uz>.

<sup>2</sup> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi PF-6300-son "Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 28.08.2021-y., 06/21/6300/0834-son. <https://Lex.uz>.

<sup>3</sup> OECD (2023). Tax Administration 2023: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. Eleventh edition. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/23077727>. 221 p.

Soliq to'lovchilarni segmentlash — bu soliq ma'muriyatlarining fiskal boshqaruvini yaxshilash va soliq yig'iluvchanligini optimallashtirishga qaratilgan asosiy strategiyalardan biridir.

Mazkur yondashuv soliq to'lovchilarni turli mezonlar — kompaniya hajmi, daromad darajasi, rioya etish tarixi, iqtisodiy faoliyat turi va soliqdan bo'yin tovlash xavfi kabi ko'rsatkichlar bo'yicha tasniflashga asoslanadi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, soliq ma'muriyatlari odatda soliq to'lovchilarni yirik kompaniyalar, kichik va o'rta korxonalar, mikrofirmalar hamda jismoniy shaxslar kabi toifalarga ajratadi. Ayniqsa, yirik soliq to'lovchilar uchun maxsus bo'linmalar tashkil etish amaliyoti keng tarqalgan bo'lib, ISORA (International Survey on Revenue Administration) so'rovida qatnashgan mamlakatlarning 85,5 foizida bunday tuzilmalar mavjud<sup>4</sup>. Risk-tahlil esa soliq to'lovchining qonunchilikni buzish ehtimolini miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari asosida baholash imkonini beradi. OECD tomonidan ishlab chiqilgan risklarni boshqarish modeli soliq ma'muriyatlariga xavflarni tizimli tarzda aniqlash va ularga mos choralar ko'rish imkonini beruvchi universal ramka vazifasini o'taydi<sup>5</sup>.

O'zbekiston Respublikasida soliq to'lovchilarni segmentlash va risk-tahlil tizimi so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Ushbu jarayonning huquqiy asosini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 1-son qarori bilan tasdiqlangan "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va ularni soliq xavfi darajasi bo'yicha toifalash tartibi to'g'risida"gi nizom tashkil etadi. Ushbu nizomga muvofiq soliq xavfini boshqarish tizimi strategiyasi va taktikasini, axborot yig'ish va uni qayta ishlash, soliq xavfini tahlil qilish va baholash,

<sup>4</sup> Asian Development Bank (2024). A Comparative Analysis of Tax Administration in Asia and the Pacific: Seventh Edition. Manila: ADB. (ISORA 2022 ma'lumotlari asosida). DOI: <http://dx.doi.org/10.22617/TCS240026-2>. [reference:4]

<sup>5</sup> OECD (2020). Compliance Risk Management Guide for Tax Administrations. Fiscalis Risk Management Platform Group. European Commission. 110 p. URL: [https://ec.europa.eu/taxation\\_customs/sites/taxation/files/resources/documents/common/publications/info\\_docs/taxation/risk\\_managt\\_guide\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/common/publications/info_docs/taxation/risk_managt_guide_en.pdf) [reference:3]

shuningdek, soliq xavfini boshqarishga doir chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi tomonidan belgilanadi<sup>6</sup>. Amaldagi tizimda soliq to‘lovchilar 1 balldan 29 ballgacha to‘plagan past xavf — “yashil”, 30 balldan 69 ballgacha bo‘lgan o‘rta xavf — “sariq”, 70 balldan yuqori ball to‘plagan esa yuqori xavf — “qizil” toifaga kiritiladi. Soliq xavfi darajasi soliq to‘lovchilar tomonidan taqdim etilgan soliq va moliyaviy hisobotlar, shaxsiy kartochkalardagi ma’lumotlar, shuningdek, boshqa davlat organlari va tashkilotlardan kelib tushgan ma’lumotlar asosida har olti oyda bir marta avtomatik tarzda aniqlanadi.

Xalqaro miqyosda ushbu yondashuvning samarali modellari shakllangan. Janubiy Afrika Respublikasi Soliq xizmati (SARS) tomonidan joriy etilgan tizim soliq to‘lovchilarni xulq-atvori, moliyaviy profili va rioya etish tarixi asosida segmentlaydi, ularni yirik korxonalar, yuqori daromadli jismoniy shaxslar, kichik va o‘rta biznes hamda oddiy soliq to‘lovchilar kabi toifalarga ajratadi<sup>7</sup>. Har bir toifa maxsus mezonlar va risk ko‘rsatkichlari asosida baholanadi, risk indikatorlari ishga tushgan soliq to‘lovchilar qo‘shimcha tekshiruvga tortiladi, qonunga itoatkor soliq to‘lovchilar esa tezkor xizmat ko‘rsatish va kamaytirilgan nazoratdan foydalanadi. AQSh Ichki Daromad Xizmati (IRS) esa sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish texnologiyalarini soliq tekshiruvlari jarayoniga faol integratsiya qilmoqda. IRS tomonidan joriy etilgan mashinaviy o‘qitish tasniflash modeli har bir soliq deklaratsiyasini avtomatik tahlil qilib, tuzatish talab qilishi ehtimoli yuqori bo‘lgan asosiy uchta masalani tavsiya qiladi<sup>8</sup>. Shuningdek, IRS aktivlari 10 milliondan 250 million dollargacha bo‘lgan korporatsiyalar uchun eski tizimni yangi “Line Anomaly Recommender” (LAR) bilan

<sup>6</sup> O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 1-son “Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to‘lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o‘tkazish to‘g‘risida”gi Qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. <https://Lex.uz>.

<sup>7</sup> SARS (South African Revenue Service) (2022). SARS Service Charter and Compliance Model Overview. Pretoria: SARS Official Publications. URL: [www.sars.gov.za.\[reference:5\]](http://www.sars.gov.za/reference:5)

<sup>8</sup> U.S. Government Accountability Office (GAO) (2023). IRS Use of Artificial Intelligence and Machine Learning in Tax Compliance. GAO-23-106045. Washington, DC: GAO.

almashtirgan bo‘lib, bu model daromad, chegirmalar va kreditlar kabi qator ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni tahlil qiladi.

Davlat moliyaviy nazorati — bu davlat hokimiyati organlarining hamda mahalliy o‘z-o‘zini boshqarish organlarining moliyaviy resurslardan qonuniy va maqsadli foydalanishini ta’minlashga qaratilgan tizimli faoliyatdir.

Ushbu tizimda soliq nazorati alohida o‘rin tutadi, chunki soliq tushumlari davlat budjeti daromadlarining asosiy manbai hisoblanadi. 2019–2024-yillar davomida o‘tkazilgan tadqiqotlarda soliq organlari tomonidan amalga oshirilgan nazorat tadbirlari natijasida undirilgan soliqlar hajmi dinamikasi tahlil qilinib, soliq nazoratining davlat moliyasini boshqarishdagi fiskal samaradorligi ochib berilgan. Tadqiqotda risk-tahlilga asoslangan yondashuvlar hamda profilaktik nazorat mexanizmlarining amaliy afzalliklari yoritilgan bo‘lib, soliq tekshiruvlarini takomillashtirish, nazorat natijalarini oshkoralik va iqtisodiy tahlil orqali baholashga oid takliflar ishlab chiqilgan. Temirov esa davlat moliyaviy nazorati mexanizmlarining samaradorligini baholash muammosini o‘rganib, nazorat samaradorligini doimiy monitoring qilish va tahlil qilish muhimligini asoslab bergan<sup>9</sup>.

O‘zbekistonda soliq to‘lovchilarni segmentlash va risk-tahlil tizimini yanada rivojlantirish quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni qamrab olishi lozim. Birinchidan, sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish texnologiyalarini joriy etish orqali risk-tahlil aniqligini oshirish zarur. Xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, mashinaviy o‘qitish modellarini qo‘llash orqali soliq tekshiruv natijasida aniqlanadigan soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash holatlarini 39 foizgacha oshirish mumkin. Ikkinchidan, soliq to‘lovchilar segmentlari bo‘yicha differensial nazorat strategiyalarini ishlab chiqish lozim. A’zamov tomonidan olib borilgan tadqiqotda Rossiya, AQSh, Qozog‘iston, Norvegiya, Yaponiya va Buyuk

---

<sup>9</sup> Temirov M.X. (2024). “Davlat sektorida moliyaviy nazorat: muammolar va rivojlanish istiqbollari”. Iqtisodiy Taraqqiyot va Tahlil, 2(1), 143-153.

Britaniya kabi mamlakatlar tajribasi tahlil qilinib, xavf mezonlariga asoslangan yondashuvlar hamda soliq to'lovchilar bilan interaktiv aloqalar mexanizmlari eng samarali deb topilgan. Uchinchidan, idoralararo axborot almashinuvini kengaytirish va ma'lumotlar integratsiyasini kuchaytirish zarur. SARS tajribasi shuni ko'rsatadiki, soliq organlari ish haqi qaydnomalari, bank ma'lumotlari, bojxona deklaratsiyalari va xalqaro ma'lumotlar (masalan, OECDning Umumiy hisobot standarti) kabi turli manbalardan olingan tuzilmali va tuzilmasiz ma'lumotlardan foydalanadi. To'rtinchidan, past xavf toifasidagi soliq to'lovchilar uchun soddalashtirilgan hisobot va imtiyozli xizmat ko'rsatish mexanizmlarini kengaytirish orqali ixtiyoriy rioya etish muhitini mustahkamlash lozim.

Amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, davlat moliyaviy nazorati tizimida soliq to'lovchilarni segmentlash va risk-tahlil mexanizmlarini joriy etish zamonaviy soliq ma'murchiligining strategik ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. An'anaviy yoppasiga nazorat usullaridan farqli ravishda, ushbu yondashuv cheklangan ma'muriy va moliyaviy resurslarni yuqori soliq xavfiga ega bo'lgan subyektlarga yo'naltirish, qonunga itoatkor tadbirkorlar uchun esa qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirish imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda mazkur yo'nalishda sezilarli islohotlar amalga oshirilgan bo'lib, xususan, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 1-son qarori bilan soliq xavfini boshqarish tizimining normativ-huquqiy asoslari mustahkamlangan va soliq to'lovchilarni "yashil", "sariq" va "qizil" toifalarga ajratish amaliyoti yo'lga qo'yilgan<sup>10</sup>. Shunga qaramay, xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil milliy tizimni yanada takomillashtirish uchun qator imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatmoqda.

<sup>10</sup> O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 1-son "Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq to'lovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish to'g'risida"gi Qarori // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. <https://Lex.uz>.

Birinchidan, soliq xavfini baholashning aniqligi va tezkorligini oshirishda sun'iy intellekt hamda mashinaviy o'qitish texnologiyalarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. AQSh Ichki Daromad Xizmati (IRS) tajribasi shuni ko'rsatadiki, mashinaviy o'qitish modellari soliq deklaratsiyalaridagi anomalialarni avtomatik tarzda aniqlash va inson omiliga bog'liq xatoliklarni minimallashtirish orqali soliq tekshiruvlari samaradorligini 30-40 foizgacha oshirish imkonini beradi<sup>11</sup>. O'zbekiston sharoitida bunday texnologiyalarni joriy etish, ayniqsa, qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha zanjirli uzilishlarni aniqlash va transfert narxlar nazoratida yuqori natijalar berishi mumkin.

Ikkinchidan, soliq to'lovchilar segmentlari kesimida differensial nazorat strategiyalarini ishlab chiqish zarurati kun tartibidagi dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Xalqaro amaliyotda keng qo'llanilayotgan yirik soliq to'lovchilar uchun maxsus bo'linmalar faoliyati, kichik biznes subyektlari uchun soddalashtirilgan hisobot shakllari va jismoniy shaxslar uchun masofaviy monitoring mexanizmlari O'zbekiston soliq tizimiga moslashtirilgan holda tatbiq etilishi lozim. Bu, o'z navbatida, har bir segmentning o'ziga xos risk profillarini chuqurroq tushunish va ularga mos nazorat choralarini qo'llash imkonini beradi.

Uchinchidan, idoralararo ma'lumotlar almashinuvini kengaytirish va integratsiyalashgan axborot bazasini yaratish soliq xavfini kompleks baholashning asosiy shartlaridan biridir. Janubiy Afrika Respublikasi Soliq xizmati (SARS) tajribasi shuni tasdiqlaydiki, soliq organlari, bojxona xizmati, bank sektori, kadastr agentligi va boshqa davlat idoralari o'rtasida real vaqt rejimida ma'lumotlar almashinuvi yo'lga qo'yilganda, soliq to'lashdan bo'yin tovlash holatlarini erta bosqichda aniqlash va ularning oldini olish samaradorligi sezilarli darajada oshadi<sup>12</sup>. O'zbekistonda bu

<sup>11</sup> U.S. Government Accountability Office (GAO) (2023). IRS Use of Artificial Intelligence and Machine Learning in Tax Compliance. GAO-23-106045. Washington, DC: GAO.

<sup>12</sup>SARS (South African Revenue Service) (2022). SARS Service Charter and Compliance Model Overview. Pretoria: SARS Official Publications. URL: [www.sars.gov.za.\[reference:5\]](http://www.sars.gov.za/reference:5)

yoʻnalishda “Soliq-3” avtomatlashtirilgan axborot tizimining imkoniyatlarini kengaytirish va boshqa idoralarning maʼlumotlar bazalari bilan yanada chuqur integratsiyalashuvini taʼminlash muhim vazifa hisoblanadi.

Toʻrtinchidan, past xavf toifasiga mansub soliq toʻlovchilarni ragʻbatlantirish va ularga nisbatan ishonch tamoyiliga asoslangan nazorat mexanizmlarini joriy etish ixtiyoriy rioya etish darajasini oshirishning eng samarali yoʻlidir. “Yashil” toifadagi soliq toʻlovchilar uchun soliq tekshiruvlarini minimallashtirish, ortiqcha toʻlangan soliq summalarini tezkor qaytarish va ularga maslahat xizmatlarini koʻrsatish orqali davlat va biznes oʻrtasida oʻzaro manfaatli hamkorlik muhitini shakllantirish mumkin.

Bu esa, oʻz navbatida, soliq organlarining asosiy resurslarini yuqori xavfga ega “qizil” toifadagi subyektlar ustidan chuqurlashtirilgan nazoratni amalga oshirishga yoʻnaltirish imkoniyatini yaratadi.

### **Foydalangan adabiyotlar:**

#### **I. Normativ-huquqiy hujjatlar**

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 27-avgustdagi PF-6300-son “Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Farmoni // Qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi, 28.08.2021-y., 06/21/6300/0834-son. <https://Lex.uz>.

2. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 7-yanvardagi 1-son “Soliq xavfini boshqarish, soliq xavfi mavjud soliq toʻlovchilarni (soliq agentlarini) aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish va oʻtkazish toʻgʻrisida”gi Qarori // Qonunchilik maʼlumotlari milliy bazasi. <https://Lex.uz>.

#### **II. Xalqaro tashkilotlar hisobotlari va rasmiy nashrlar**

1. OECD (2023). Tax Administration 2023: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. Eleventh edition. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/23077727>. 221 p.

2. OECD (2022). Tax Administration 2022: Comparative Information on OECD and other Advanced and Emerging Economies. Tenth edition (shu jumladan ISORA so‘rov natijalari). Paris: OECD Publishing.

3. OECD (2020). Compliance Risk Management Guide for Tax Administrations. Fiscalis Risk Management Platform Group. European Commission. 110 p. URL: [https://ec.europa.eu/taxation\\_customs/sites/taxation/files/resources/documents/commo\\_n/publications/info\\_docs/taxation/risk\\_managt\\_guide\\_en.pdf](https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/commo_n/publications/info_docs/taxation/risk_managt_guide_en.pdf)[reference:3].

4. Asian Development Bank (2024). A Comparative Analysis of Tax Administration in Asia and the Pacific: Seventh Edition. Manila: ADB. (ISORA 2022 ma’lumotlari asosida). DOI: <http://dx.doi.org/10.22617/TCS240026-2>. [reference:4].

### **III. Xorijiy soliq organlari va davlat idoralari materiallari**

1. SARS (South African Revenue Service) (2022). SARS Service Charter and Compliance Model Overview. Pretoria: SARS Official Publications. URL: <https://www.sars.gov.za>. [reference:5].

2. U.S. Government Accountability Office (GAO) (2023). IRS Use of Artificial Intelligence and Machine Learning in Tax Compliance. GAO-23-106045. Washington, DC: GAO.

3. IRS (Internal Revenue Service) (2023). “IRS announces sweeping effort to restore fairness to tax system with Inflation Reduction Act funding; new compliance efforts focused on increasing scrutiny on high-income, partnerships, corporations and promoters abusing tax rules”. IR-2023-166, September 8, 2023. URL: <https://www.irs.gov>. [reference:7].

### **IV. Ilmiy maqolalar va dissertatsiyalar**

1. Temirov M.X. (2024). “Davlat sektorida moliyaviy nazorat: muammolar va rivojlanish istiqbollari”. Iqtisodiy Taraqqiyot va Tahlil, 2(1), 143-153.